

تفصیلاً در اینجا
ملاحظه فرمایید
از طرفی
۱۳۴۳

کتاب

الاسرار و سیر الاسرار

لابی بکر محمد بن کیرا بن جی البرک

تجارت شیرازی

شیراز بهمنیار پارس

بکوشش

محمد تقی دانش پژوه

نشریه شماره ۲۵ کمیسیون ملی یونسکو در ایران
بمناسبت هزار و یکصدمین سال تولد رازی

حق طبع محفوظ

۱۳۴۳

بها ۱۴۰ ریال

چاپخانه حیدری

سر آغاز

در عرصه علم و ادب و هنر نوابغ و بزرگانى ظهور کرده اند که نه تنها در تکامل اجتماع خود اثر داشته اند بلکه فروغ دانش و هنر آنان بر سراسر گیتی پرتو افکنده و اقوام و ملل را بسوی کمال رهبری کرده است .

سازمان یونسکو این ستارگان درخشان آسمان علم و ادب و هنر را که تاریکیهای جهل و نفاق را از میان میبرند و بدوستی و آشتی و حسن تفاهم میان ملتها استحکام میبخشند بزرگ و گرامی می‌شمارد و هر سال در برنامه کار خود احترام و بزرگداشت دانشمندان و نویسندگان و هنرمندان را قرار میدهد تا ضمن حق شناسی از جد و کوشش بیدریغ آنان در راه ترقی و تکامل بشر، دانش پژوهان و نوجوانان را یکسب فضائل برانگیزد . از این روی بنا به پیشنهاد کمیسیون ملی یونسکو در ایران کنفرانس عمومی یونسکو ضمن دوازدهمین دوره اجلاسیه خود تجلیل از ابوبکر محمد بن زکریای رازی متفکر و دانشمند عالیقدر ایرانی را مورد تصویب قرار داد و بهمۀ کشورهای جهان توصیه کرد تا در مراسم جشن هزاریکصدمین سال تولد او شرکت جویند و عظمت نام بلند آوازه وی را که سرآمد اطباء و علماء دوران خود بوده با احترام شایسته‌ای تجدید کنند .

افکار فلسفی رازی که به حقیقت میگرائید و بر خرد و عقل تکیه داشت حاکی از روح بلند آن فیلسوف بزرگ است که با عقاید پیشینیان و فلاسفه یونان سازگار بود . حکیم ودانشمند بزرگوار در بیان عقاید خویش از قیود زمان تردید بدل راه نداد و افکار بلند خود را از طریق مباحثه و مکاتبه و تصنیف کتاب انتشار می داد .

در عرصه علم طب و علم شیمی وی پیشاهنگ عصر جدید تجربی بوده و شیوه نوین او در تطوور و تکامل این دو علم اثری بسزا داشته است. آثار و تالیفات رازی که حاصل روش علمی و تجربی اوست در قرون گذشته با سنه مختلف نقل شده و دانشمندان و پزشکان جهان متمدن همواره بدانها استناد میکرده اند.

کمیسیون ملی یونسکو خوشوقت است که دو اثر علمی رازی را یکی بنام « السیرة الفلسفیه » و مجموعه کیمیایی « الاسرار » « سرالاسرار » به مناسبت هزار و یکصدمین سال ولادت او طبع و نشر میکند این مجموعه که نسخه اصلی آن بزبان عربی بوده و با این اسلوب تا کنون بچاپ نرسیده اینک بضمیمه «تجارب شهریاری» که ترجمه مانندی از آن است و گویادر سده پانزدهم میلادی تألیف شده بعنوان یادگار سالگرد هزار و یکصدمین سال او بدانشمندان و اهل تحقیق در سراسر جهان هدیه میشود امید است این خدمت ناچیز مقبول طبع صاحب نظران و دانشمندان افتد.

از استاد محترم وفاضل آقای محمدتقی دانش پژوه که برحسب درخواست دبیرخانه کمیسیون ملی یونسکو زحمت چاپ این کتاب را برعهده گرفته و بامقابله و تصحیح بوجه احسن آن را بزبور طبع آراسته اند با سپاس و امتنان یاد میکند.

رئیس کمیسیون ملی یونسکو در ایران - علی اصغر حکمت

تهران - آذر ۱۳۴۳

پیشگفتار

دانشمند و فیلسوف و پزشک بیمارستانی و کیمیاگر و موسیقی دان و ادیب و دین شناس بزرگ ایران ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی رازی (ری یکم شعبان ۲۵۱ - ری ۶ شعبان ۳۱۳) چنانکه ابوریحان بیرونی در فهرست آثار او می نویسد و ابن ندیم و ابن جلیجل و ابن ابی اصیبه و قفطی نیز گواهی میدهند (۱) چهارده یا دوازده کتاب در کیمیا و صنعت دارد که از آنها است :

کتاب الاسرار یا کتاب السر ، کتاب سرالاسرار یا کتاب سرالسر ، کتاب سرالحکماء کتاب الرد علی الکندهری فی رده علی الکیمیاء ، فی الرد علی محمد بن اللیث الرسائلی فی الرد علی الکیمیائیین و اثبات الصناعة ، کتاب فی ان صناعة الکیمیاء الی الوجود اقرب منها الی الامتناع .

از میان این کتابها تا آنجا که من میدانم نسخه هایی از الاسرار و سرالاسرار در دست هست و گویا نخستین باریولوس روسکا **Julius Ruska** در مجله مطالعات درباره تاریخ علوم طبیعی و پزشکی از این دو کتاب بحث کرده (۲) و سرالاسرار (یاد دست بگویم الاسرار) را از روی نسخه کتابخانه گوتینگن **Gottingen** با آلمانی شرح و ترجمه کرده است (آلدو میلی ص ۱۳۶) .

در ذریعه (۱۲ : ۱۶۵) آمده که سرالاسرار در سه باب است : نخست معرفة العقاقیر دوم معرفة الالات سوم معرفة التداویر و از نسخه ای که میرزا احمد فرزند حاج آقا جان حایری معاصر نوشته است در آن یاد شده است . از این نشانه ای که نگارنده ذریعه میدهد باید نسخه ای که او دیده همان الاسرار باشد که روسکا تر ترجمه کرده است نه سرالاسرار . چه در این

۱- در طبقات الامم صاعد اندلسی (ص ۸۳) و تمه صوان الحکمة بیهقی (ص ۸) از کتب کیمیائی رازی یاد نشده است .

۲- **Index Islamicus** ش ۵۲۴۸ و ۵۲۴۹ ص ۱۶۸ ج ۱ و ش ۴۶۸۱ ص ۱۴۷ ج ۲ - فهرست مصنفات رازی از دکتر محمود نجم آبادی ص ۲۶۰ - دیباچه چاپ تاشکند ص ۱۹۰ - مدخل تاریخ علم سارتن ۱ : ۶۰۹ .

کتاب است که سه بخش دیده میشود دو تایی نخستین کوتاه و سومی بسیار دراز نه سر الاسرار که بسیار کوچک است و تقسیمی آشکارا در آن نیست و از آلات هم در آن بحث نشده است (نیز آلدومیلی ص ۱۳۲) .

در مجموعه نسخه شماره ۱۰۸۷ دانشگاه (فهرست دانشگاه ۴ : ۱۰۳۷) ترجمه‌ای از شواهد الحجر رازی هست که در دیباچه آن آمده : « اما گفت بعده محمد ابن زکریا بتحقیق که بیشتر گذشت از برای ما پیش ازین هفت کتاب : اول آن کتاب **کتاب اثباتست** در **صناعت الهیبه و کتاب حجر است** و در اوست بیان چیزی که میباشد از او عمل و آیا جایز است که صیغ دهد صیغ دادن کلمی یا نه . **ثالث کتاب تدابیر در حجر است** آیا محتاج است بسوی تدبیر یا نه و چه چیز است تدبیر حق . **رابع کتاب اکسیر است** و در اوست کیفیت اکسیر و آن چیزی که می‌بخشد اکسیر . **پنجم مراتب شرف صنعت است** بر سایر صناعات و زیادتای اهل او بر سایر ناس ورد بر قایلین بی هنر و بی خبر بر تجویز و کسبها . **ششم کتاب راحت است** و در اوست دعواها و سهل انگاریهای [اهل] صناعت و نزاع ایشان و ترتیب عمل . **هفتم کتاب تدابیر است** که محتاج است بسوی او تبحر به کنند [ه] از آن چیزی که در کتاب راحت است . پس کتاب ما در اینجا **هشتمین** است که نامیده شده است به **کتاب شواهد** و در او هست رموز و عبر **حکما** آن چیزی که قصد کرده اند در او حق را از قول ایشان و تکلیف بر این کتاب از برای خاصیتی است که از کتب متقدمین هست بسوی او در تمام صناعت . لیکن من گردانیدم این کتاب را شاهد البیان بر موافقت اولین بدرستی که احاطه نکردیم طریق ایشان را و هر چند که رموز اوست و شواهد عالم **امامی** باشد تعلیم دهنده از برای صناعت و پاکیزه کننده اقوال حکما به کلامی که مخلوط است بحشوی که احتیاجی نیست بسوی او بدرستی که محتاج الیه قلیلی از کلام واقوال ایشان است .

و گفته اند که توهم نکند یکی از شما بسیاری کلام ماهر گاه بشناسند چیز را در بعد آن چیزی که شناخته شده است . پس بدرستی که این نسبت بکمال است و دقیق تر شرح ما در شرح کتاب ما غرض و مطلب ما اینست .

پس ما ذکر می‌کنیم و قصد می‌کنیم باینکه افاده ایشان در این کتب دو فن است که دلالت میکند بر حجر و فنی است که دلالت میکند بر تدبیر و در می‌گذریم از او بواضح تر و کمتر از حیثیت مثال از جهت آنکه طول نیاورد کتاب » .

پس ازین سخنان هر مس و ارسطاطالیس و ماریه و اسطویس و اسکندرو بطرسوس و مایوس و یعنوس و ذی مقرات و اسطالس و سرخس و افلاطون و وزیر خالد و دمیسوس و هرقل و جالینوس و مقدیس و بلسوس و دوسم و ملاخس و اسطوس و اقراطیس و صرادیس و ابوالوقر

و سالم حرانی و آندریای حکیم در حجر و تدبیر آن آمده است . عنوان **القول الثانی فی تدابیر الحجر** « هم دارد .

از این ترجمه که ترجمه لفظی بسیار بدیست از متن عربی اگر در واقع از رازی باشد ترتیب کتابهای او بدست می‌آید .

همچنین درین مجموعه بدیست در « تدبیر حجر و اعمال او » از گفته رازی بفارسی و بدیست عربی از او بعنوان « سرالاسرار » که گویا از آن کتاب نباشد . در این فارسی سخنان آرس و جابر هست .

این دو کتاب فارسی چنانکه گفته‌ام باید ترجمه‌ای آنها بسیارید از کتاب **التدبیر** و کتاب **الشواهد رازی** باشد که در فهرستها از آنها یاد شده است

کتاب **الشواهد رازی** با کتاب **المدخل التعليمی** او در کلکته در ۱۹۲۷ با ترجمه و شرح انگلیسی بچاپ رسیده است (آلدومیلی ص ۱۳۶ - ص ۳۹ چاپ تاشکند) .

میدانیم که رازی دانشمند آشنای بفلسفه و ادب و کلام و پزشکی روشی علمی بکار می‌برده و با تجربت و آزمایش و ملاحظت سروکار داشته است . و این روش علمی و حسب تحقیق و بررسی بوده است که او را و امیداشته است که در مواضع دینی هم دقت کند و گاهی کتابهایی بنویسد که موجب خشم دوستاران سنت مرسوم زمان شود و سرانجام کارش به تهمت بالحداد برسد و میان ظاهریان بد نام گردد و در کتابها از او بزشتی یاد کنند .

پیدا است که او برای داشتن همین روش بود که با آزمایشهای کیمیایی پرداخته و عمری را درین صنعت صرف کرده و آثاری از خود بجا گذاشته و ردی بر منکران آن نوشته است بویژه در ایندو اثر که اینک نشر میشود او باب کیمیای علمی را باز کرده و هیچ از نشانه‌های صوفیانه و عرفانی و رموز در آن نگذاشته است (آلدومیلی ص ۳۲) .

ارزش آزمایشهای او تا چه اندازه است چیز است که دانشمندان و شیمی دانان امروزی میتوانند درباره آن داوری کنند و اگر هم نوشته‌های او را مانند سخنان کیمیا گران دیگر ارجی نباشد آنها میتوانند بگویند که صنعت و کیمیای رازی را در مراحل تطور شیمی نو چه مقامی است و او در رشته تحول این علم چه خدمتی کرده و ارزش تاریخی کار او چیست .

تنها چیزی که میتوان در اینجا گفت اینست که از رهگذر لغات و اصطلاحات علمی کار رازی با ارزش است و اگر هم گفته‌های امثال رازی را در صنعت کیمیا پایه‌ای نباشد پیدا است که الفاظی نو و تعبیراتی تازه بکار برده اند و در تکوین زبان تمدن اسلامی کمک کرده اند بخصوص اینکه بسیاری ازین الفاظ فارسی است که دست نخورده یا با اندک تحریفی در متون عربی کیمیایی بکار برده شده است .

ترجمه‌هایی که از آثار رازی و دیگران بزبان فارسی شده است برای نمونه مانند تجارب شهریاری در فهم زبان فارسی و درک معانی لغات علمی بسیار سودمند و خود مدرکی است برای تدوین يك فرهنگ علمی فارسی و بسا نکاتی در آنها روشن میشود که در فرهنگهای متداول و لغت نامه‌ها نیست .

پس از رهگذر لغوی این آثار را در هیچ يك از این دوزبان نباید فراموش کرد و در ساختن دستور زبان و لغت نامه فارسی بدانها باید نگریت و نکته‌ها از آنها برگرفت . سود دیگر این آثار در روشن ساختن مراحل تاریخی فرهنگ ایرانی و تمدن اسلامی است و با این آثار است که کوششها و مساعی دانشمندان ایرانی آشنای بزبانهای عربی و فارسی در پیدایی و کمال این تمدن و فرهنگ برای ما آشکار میشود و درمی‌یابیم که آنان در تاریخ تطور علم چه سهمی داشته‌اند .

پس این آثار را از رهگذر زبان و تاریخ علم و دانش‌ارزشی بسزا است . اینست که در برنامه جشن یادبود هزار و يك صدمین سال رازی نشرهای کیمیای این دانشمند بزرگوار گذارده شده است .

در این دفتر متن عربی دو کتاب کیمیائی رازی (الاسرار و سرالاسرار) و يك کتاب فارسی بنام تجارب شهریاری که ترجمه گزیده مانندی از الاسرار رازی و گلچینی از آن است بچاپ میرسد و اینك آنها را در اینجا میشناسیم و نسخه‌هایی که در این چاپ ملاک کار بوده است بر می‌شمریم :

الف - الاسرار رازی که چهار نسخه‌ای از متن عربی و ترجمه فارسی آن را میشناسیم :

۱- نسخه کامل سده ۱۳ و ۱۲ (فیلم شماره ۱۲۵۸ دانشگاه) که بخط نسخ نوشته شده با عنوانهای شنگرف در متن و هامش در کاغذ فرنگی نخودی آهار مهره ۱۷۵ گک ۱۰×۱۶
۹ و ۵×۱۱ با اندازه بغلی با جلد تیناج حنایی ضری و مقوایی با حواشی از عبارات جابر و دیگران بنسخ ریزتر (دگک) در پایان آن در يك صفحه بخط نستعلیق شکسته تازه بندی است بدینگونه «قال محمد ذکری (؟) فی سرالاسرار : باب الرومی تاخذ من الزاج الاضفر ثلثین درهم و من الراسخت خمس دراهم و من الزنجار درهم و من الکبریت نصف درهم و من الملح الاندالی نصف درهم تدق و ینحل و یرفع . فاذا اردت العمل فامزج الشمس و القمر بسواء و عمل منه مما احلیت و اجلوه بالخل و الملح و الرمل ثم اجعله فی مغرقة حدید و یکون تحتہ و فوقه من الدواء واجمله علی النار شدیدة حتی یحمر المغرقة . ثم اخرجہ من الدواء و التقیه فی الخل خم و ملح . ثم انظر علیه : فان رایته احمر حسن علی الحجر مثل الذهب الاحمر الابریز فقد بلغ ، وان کان لم یبلغ فرده الی الدواء و النار حتی یبلغ . و الدواء

الذی تلتہ فی المغرقة لاتی به رده الی الدواء الذی بقی هکذا فی کل مره تصنع ، لا ترمی بدواء ورده فی الدن بقی . کلما جددت دواء جدید فاخلطه به الذی بقی ، ان شاء الله تعالی » در آغاز این نسخه آمده : « بسمله . کتاب سرالاسرار یرفع به الاحساد ... » در آغاز مانند نسخه مجلس (معج) است اگر چه خطبه و دیباچه را ندارد . انجام آن مانند « معج » است با آنچه در چاپ شده بعنوان « الجزء الرابع من کتاب الاسرار و سمی باب النوادر » آمده است (ص ۱۰۸ این چاپ) .

پس این نسخه کتاب اسرار خواهد بود نه سرالاسرار گذشته از اینکه بند هایی از سرالاسرار که در مقدمه روسی چاپ تاشکند آمده است در این نسخه دیده میشود و بسیاری از دشواریهای ما در تصحیح متن با مقابله با آن بندها گشوده شده است .

این نسخه که متن قرار داده شده بسیار مغلوط و نویسنده آن پابند قواعد دستور زبان عربی هیچ نبوده و من ناگزیر شدم که در بسیاری از موارد بقیاس آنرا درست کنم مگر جاهایی که کمترین احتمالی در صحت آن میرفته است و با آنها دست نزدیم در اینگونه تصحیح تا میتوانستیم نسخه‌های دیگر را نیز نگاه میکردم و در این زمینه تا توانستم دقت کردم و ادعایی هم ندارم که کارم کامل باشد .

۲- نسخه شماره ۳۷۵۸ آکادمی اوزبکستان (ص ۴۱ و ۱۸۹ ج) که فهرست مطالب و بندهایی از آن در مقدمه روسی چاپ تاشکند هست و در تصحیح متن بسیار سودمند بوده است
۳- نسخه شماره ۲۳۰۵ کتابخانه مجلس شورای ملی ایران (معج) که بخط نستعلیق میرزا صالح حکیم است (سده ۱۳ و ۱۲ گویا از هند) در صفحه عنوان و پایان نسخه « سر الاسرار » نامیده شده است .

این نسخه که همان الاسرار رازی است خطبه و دیباچه را دارد و مانند نسخه های «دگک» و «ده» و «ج» و انجام آن هم مانند «دگک» و «ح» میباشد و در بیشتر جاها با «دگک» یکی است و بگواهی بندهای الاسرار رازی که در «ج» ص ۱۱۶ و ۱۱۷ و جاهای دیگر آمده است جز این کتاب نخواهد بود و سرالاسرار (چاپ تاشکند و این چاپ) نیست .

این نسخه بفارسی و آمیخته با متن عربی و مترجم گویا برای اینکه هر کسی بتواند این کتاب را در یاد در بسیاری از جاها در میانه جملات کلمات و عبارات عربی را گذاشته و آنها را از دو زبان ترکیب کرده است فارسی آن بسیار بد و ترجمه لفظی ناپسندیده سده ۱۲ و ۱۳ خاص کیمیگران و دیگران است . با این وصف این نسخه بسیار بدرد ما خورده و اگر نمی بود چاپ کتاب الاسرار میسور نمی شده است .

۴- نسخه فارسی دیگر بخط نستعلیق ریز سده ۱۳ و ۱۴ با عنوان و نشان شنگرف با اندازه